

Мар'яна Панцишин

СЛОВОТВОРЧА ПРОДУКТИВНІСТЬ АФІКСІВ ПРИ ТВОРЕННІ ВЛАСНЕ УКРАЇНСЬКИХ МЕДИЧНИХ ТЕРМІНІВ У ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто афіксальний спосіб словотвору власне українських медичних термінів кінця ХІХ – першої половини ХХ століття. Проаналізовано шляхи формування української медичної термінології Галичини означеного періоду, визначено афіксацію як основний спосіб медичного термінотворення, вказано на продуктивні афікси. Дослідження виконано на матеріалі науково-популярних видань та словників Галичини означеного періоду.

Ключові слова: *медична термінологія, власне український медичний термін, словотворча продуктивність афіксів.*

Формування медичної термінології в Галичині кінця ХІХ – поч. ХХ ст. характеризується специфічними особливостями й закономірностями її творення та вживання. У зв'язку з тим, що в означений період, як відомо, утверджується фонетичний принцип правопису з одночасним використанням народної мови як літературної, то саме ці чинники і стали визначальними для формування власне української медичної термінології. Вона зафіксована у працях Д. Бурачинського “Гігієна нервового і духового життя” (Львів, 1906), Є. Озаркевича “Недуги пошесні” (Львів, 1911), М. Левицького “Лікарський поради́к” (Львів, 1913), І. Куровця “Життя і здоровля людей” (Львів, 1919) тощо. Особливості галицької медичної термінології окресленого періоду досліджували Я. Вакалюк, Т. Панько, Г. Дідик-Меуш, О. Орешко, Н. Місник та інші.

Актуальність публікації зумовлена дослідженнями в галузі термінотворення для виявлення особливостей формування власне української медичної термінології кінця ХІХ – першої половини ХХ століття в Галичині. Відомо, що в цей період лікарями Євгеном Озаркевичем, Іваном Горбачевським, Сильвестром Дрималиком, Іваном Куровцем, Софією Окуневською, Мар'яном Панцишиним було проведено велику роботу з опублікування медичних матеріалів українською мовою. Проте ці праці не були всебічно вивчені з лінгвістичного погляду. В нашій розвідці вперше розглянуто словотвірні особливості номінації власне українських медичних термінів.

Мета дослідження – проаналізувати шляхи формування української медичної термінології Галичини, визначити продуктивність словотворчих афіксів, показати синонімічну варіантність термінів та значущість власне українських еквівалентів, які з певних причин не прижилися в сучасній медичній лексиці.

Медичний термін – це слово або словосполучення, що точно позначає спеціальне медичне поняття і його співвідношення з іншими медичними поняттями. Українська наукова медична мова формувалася впродовж багатьох років. Однак варто зауважити, що специфікою медичної термінології є її “інкорпорованість” у систему міжнародної медичної термінології, твореної на основі здебільшого латинської мови, та інтеграція у світовий мовно-медичний простір.

Поява слова-терміна зумовлюється різними чинниками: впливом класичних мов (поряд із власне українським еквівалентом подане слово іншомовного походження: *arteria* → *б'ючка, артерія*), прямим або частковим калькуванням форми (укр. *цукровий діабет* → *цукрівниця* (власне український еквівалент) → пол. *sukrzyca*), а також використанням власне українських номінацій (мікроскоп – *дрібновид*, пульс – *живчик*, блефарит – *війниця*, ключиця – *дужка*). Останнє відіграло важливу роль у становленні української медичної термінології того часу. Зокрема, творячи медичні терміни, Є. Озаркевич брав до уваги: а) багатий досвід у цій галузі німців, чехів, поляків; б) народну мовну практику; в) водночас унікав української транслітерації грецизмів та латинізмів [2, с. 92; 7].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття в Галичині відбувалося “вироблення термінологічних систем в одному руслі із загальнопросвітницьким рухом” [15, с. 49]. За словами І. Верхратського, підґрунтям національної термінології стає народномовна система [12, с. 78]. Аналізуючи наукові праці, можна виокремити такі принципи творення медичної термінології означеного періоду: термінологія повинна бути народною; термін повинен мати прозору внутрішню форму; однозначність терміна; “відповідність духові мови” [8, с. 97]. На підставі цього почав формуватися народницький підхід творення власне української медичної термінології.

Українська термінологія в умовах бездержавності та заборон видання літератури українською мовою розвивалася повільно. Та наприкінці XIX – на початку XX століття у зв'язку зі становленням різних форм української державності відбувся активний розвиток української термінології, зокрема й медичної. На теренах Західної України в першій половині XX століття відбувалися процеси, пов'язані із мовним пуризмом¹, особливо щодо термінології. Загальною тенденцією стало вживання “рідних” термінів замість іншомовних у різних наукових галузях.

Одним з основних принципів творення медичної термінології кінця XIX – першої половини XX століття було те, що вона повинна бути народною. Тому позитивний бік мовного пуризму полягає у “пропагуванні виражальних засобів саме рідної мови, використанні її лексико-семантичних та граматичних можливостей для передачі нових понять” [15, с. 73]. У цей період на лінгвістичному підґрунті було здійснене упорядкування української літературної мови, “збереження її чистоти”, що допомогло зберегти національний дух народу, його самобутність.

У Галичині з'являються науково-популярні медичні видання українською мовою (“Лікарський збірник” Наукового товариства імені Т. Шевченка, “Порадник лікарський”, “Народне здоров'я”). Впродовж 1926–1938 рр. у Львові виходить журнал-квартальник для лікарів “Лікарський вісник”, у якому опубліковано так званий “термінологічний куток”, де поряд з латинськими назвами подається власне український відповідник. Зокрема, у “Лікарському віснику” 1927 р. Я. Грушкевичем розгорнуто представлена офтальмологічна термінологія. Українська термінологіка охоплює слова іншомовного походження та власне українські найменування. У період появи перших українських медичних видань широко використовувалася власне українська медична лексика. Проте не всі з новоутворених медичних термінів витримали випробування часом. Згодом вони були замінені термінами-інтернаціоналізмами греко-латинського походження (наприклад, не прижилися такі терміни, як *кліпавка* (повіка), *нервівка* (сітківка), *прозорка* (рогівка), *дугівка* (райдужна оболонка ока), *дрібновид* (мікроскоп), *промінниця* (війкове тіло), *живчик* (пульс), *гарячкомір* (термометр) тощо).

Особливу роль у формуванні медичної термінології того часу відіграло Наукове товариство ім. Т. Шевченка, яке існувало у Львові з 1873 по 1939 р. Члени організації популяризували українську словесність, публікували історичні, філософські, філологічні матеріали, розбудовували різні галузі науки українською мовою. У Товаристві діяло три секції: історико-філософська, філологічна і математично-природописно-лікарська. Для публікацій наукових статей засновано видання “Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка”. Згодом кожна секція почала видавати свій збірник. В одній із рубрик (“Термінологічний відділ”) “Збірника математично-природописно-лікарської секції НТШ” Я. Гординський уперше в українському мовознавстві висунув актуальні питання про впорядкування медичної термінологічної системи і запропонував активно публікувати на сторінках “Збірника НТШ” власне українські медичні терміни наприкінці наукових розвідок. Загалом діячі НТШ виокремили такі надзвичайно важливі положення українського термінотворення:

- *термін мусить відповідати “духові” мови;*
- *у формуванні терміносистем логічно дотримуватися поєднання власне національного і міжнародного;*
- *синонімія в термінології можлива, але не бажана;*
- *“кований” термін повинен бути коротким і вмотивованим* [8, с. 97].

Ці рекомендації, звісно, стосувалися й медичної термінології. Так, в основу термінотворення були покладені власні номінативні ресурси, внаслідок чого галицька медична термінологія, спираючись на народний термін, набула національного “обличчя”. Синонімія в термінології вважається явищем негативним, але на етапі створення медичних термінів вона була потрібною, оскільки давала змогу вибрати найточніший і найвдаліший варіант. “Кுவання” слів² як один із засобів збагачення лексики української мови використовували і для творення медичних термінів, пор.: *комора серця* → камера серця, *наколінок* → колінна чашка, *надколінок*, *черевослинівка* → підшлункова залоза тощо. Деякі з нових слів, що означали нові поняття і не порушували закономірностей словотвору української мови, ввійшли до її словникового складу: *перев'язка*, *сліпа кишка*, *мазь*, *набр'як*, *висипка*, *всмоктування* та ін.

Активне утворення нових назв за допомогою словотвірних засобів на основі асоціативних зв'язків сприяло виокремленню медичної термінології як окремого складника української наукової термінології. Тому можемо стверджувати, що вагомий внесок у розвиток медичної терміносистеми зробили саме діячі Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

Медичні терміни утворювали на основі наявних у мові кореневих морфем за типовими словотвірними моделями. Наприклад, назви на позначення хвороб, частин тіла, органів, систем, утворені на основі ознак та процесів: *кривий* → *кривуха* (рахіт); *красний* (червоний) → *краснуха*; *бити*, створювати поштовхи → *б'ючка* (артерія); той, що знаходиться спереду шлунка, → *зашлунник*, проведення

¹ Мовний пуризм (з лат. *rigus* – чистий) – крайній вияв турботи про чистоту літературної мови, орієнтація на встановлення суворих правил дотримання літературних норм, оберігання мови від впливу іншомовних запозичень, очищення її від нелітературних явищ [3, с. 503].

² “Ковані слова” – неологізми, що творилися наприкінці XIX – у першій половині XX століття, “коли українському слову доводилося здобувати нові поля невідомих досі понять” (І. Франко). “Кованими” їх називали тому, що вони часто творилися за моделями, відсутніми в тодішній українській мові [9, с. 240].

їжі з порожнини рота до шлунка → *їжник* (стравохід); *воротар* (воротар – найвузжча частина, що відповідає межі між шлунком і дванадцятипалою кишкою); жила, судина → *жилківка*, *судинниця* (судинна оболонка ока); рука у значенні кисті → перед рукою → *передруччя* (зап'ясток). Це зумовлює структурно-семантичну організацію нових термінів, що має яскраво виражений системний характер. Термінотворення зумовлене певною мірою системою моделювання вторинних одиниць номінації, що є узагальненням мовного досвіду. Часто вибір мотивувальної основи для нового поняття спричинений специфічно національними внутрішніми і зовнішніми мовними чинниками, що взаємодоповнюють один одного. У таких випадках створюються, як правило, мотивовані терміни з “живою” внутрішньою формою, що усвідомлюється носіями мови [14, с. 12].

Називання медичних понять відбувалося за участю всіх наявних в українській мові способів словотвору, однак до найактивніших належить суфіксальний, префіксальний та префіксально-суфіксальний.

Найпродуктивнішими афіксальними морфемами є суфікси. За допомогою суфікса *-иц(я)* (*-ниц(я)*) утворилися власне українські медичні терміни на позначення назв хвороб: *війниця* – запалення повік, *блефарит*, *цукрівниця* – цукровий діабет, *блідниця* – анемія, *дихавиця* – бронхіальна астма, *жовниця* – запалення лімфатичних залоз, *пропасниця* – лихоманка; складових частин органів, наприклад, елементи будови ока: *судинниця* (судинна оболонка ока), *зіниця*, *промінниця* (війкове тіло), *роговиця* (рогівка), *лучниця* (сполучна оболонка ока), *сполучниця* (сполучна оболонка ока); *кутниця* (пряма кишка), *б'ючиця* (артерія), *злучниця* (сполучна оболонка ока).

Продуктивним є тип іменників із суфіксом *-ник* на позначення назв органів тіла: *сечівник* (сечовід), *стравник* (стравохід), *їжник* (стравохід), *дишник* (трахея), *сердечник* (серце).

Суфікси суб'єктивної оцінки *-івк-*, *-к-* мають зазвичай подвійне значення: у загальноживаній лексиці вони емоційно забарвлені, виражають зменшеність і пестливість, а в медичній терміносистемі такі суфікси є нейтральними. Наприклад: *ліктівка* (ліктьова кістка), *верхівка* (тім'я), *маківка* (тім'я), *кінцівка*, *дужка* (ключиця), *перетинка* (перетинка, мембрана). Продуктивні ці суфікси для назв органів і їх складників: *дугівка* (райдужна оболонка ока), *нервівка* (сітківка), *б'ючка* (артерія), *чорнявка* (темний пігментний шар сітківки), *жилківка* (судинна оболонка ока), *щитівка* (щитоподібна залоза).

За допомогою компонентів *-ак*, *-ин(а)*, *-ов-ин(а)*, *-от(а)*, *-ач*, *-юк*, *-ень* утворюються також слова з емоційно-нейтральним відтінком від іменників усіх родів за подібністю їхніх зовнішніх ознак (колір, кількість, об'єктивні прояви хвороби, подібність ознак до реалій навколишнього світу, причина та шлях набуття хвороби): *синюха* (ціаноз), *ступак* (п'яtkова кістка), *кривуха* (рахіт), *краснуха* (краснуха), *зубина* (зуб), *зубовина* (зуб), *слизота* (слиз), *кашлюк* (коклюш), *заразень* (інфекція), *пошесть* (епідемія), *відтягач* (абдуктор), *проточина* (канал).

У процесі творення власне українських слів за допомогою суфіксів сформувалися словотворчі функції цих морфем, що вплинуло на процес утворення окремих частин мови. Наприклад: *блідий* (ознака) → *бліднути* (процес) → *блідниця* (назва предмета); *жовтий* → *жовтіти* → *жовтяниця*; *бити* → *б'ючиця*; *сполучати* → *сполучниця*. Крім того, родові ознаки передають характерні суфікси. Так, для іменників жіночого роду вживаються суфікси *-иц(я)* (*-ниц(я)*): *війниця* (блефарит), *цукрівниця* (цукровий діабет), *заушниця* (паротит), *роговиця* (рогівка), *промінниця* (війкове тіло), *-івк(а)*: *дугівка* (райдужна оболонка ока), *нервівка* (сітківка), *-к(а)*: *прозорка* (рогівка), *глотка*, *б'ючка* (артерія); для іменників чоловічого роду – суфікси *-ник*: *пришлунник* (кардіальний отвір), *їжник* (стравохід), *сердечник* (серце), *-ак*: *ступак* (п'яtkова кістка), *слимак* (равлик, завиток у вусі), *-ень*: *м'яsenzь* (м'яз), *наскіренzь* (епідерміс), *розтужень* (апоневротичний синдром), *викидень* (аборт), *-ецzь*: *чипецzь* (сальник), *заразень* (інфекція), *-ок*: *зап'ясток*, *затилок* (потилиця), *хробачок* (черв'як), *-ецzь*: *проходець* (протока, хід). Також до власне українських матеріально виражених суфіксів, що сформувалися тільки в українській мові, належать *-енн(я)*, *-анн(я)*, що творять терміни на позначення процесу: *зрошення*, *всмоктування*, *впорснення* (ін'єкція), *затулення* (перекриття), *поранення*, *відшарування* (видалення, віднімання), *природження* (статеві органи).

Деякі суфіксальні деривати-терміни утворені внаслідок універбації стійких словосполучень, які паралельно функціонували як синонімічні назви, напр.: *роговиця* → *рогова оболонка*, *цукрівниця* → *цукрова хвороба*, *судинниця* → *судинна оболонка ока* тощо.

За допомогою префіксального способу утворено незначну кількість медичних термінів приєднанням префіксального форманта до твірної основи: *під-палац* (гіпоталамус), *ніби-ніжка* (псевдоніжка – тимчасові цитоплазматичні вирости в одноклітинних організмів), *проти-запальний*.

Активним способом творення медичних термінів виступає префіксально-суфіксальний, напр.: *перед-моз-з-я* (передній мозок), *за-моз-з-я* (задній мозок), *перед-руч-ч-я* (зап'ясток), *під-борід-д-я*, *на-горл-ян-ник* (наголосник), *перед-серд-я*, *при-шлун-ник* (кардіальний отвір), *під-шлун-ник* (підшлункова залоза), *перед-сеч-ник* (передміхурова залоза), *між-болон-н-я* (судинна оболонка, увеальний тракт), *о-черев-ин-а*, *о-точ-ин-а* (обвід, пояс), *о-кіст-я* (періост, окістя, надкiсниця), *об-груд-ок* (відпадна оболонка), *на-колiн-ок* (колінна чашка), *за-лич-к-и* (щоки).

Безафіксний спосіб використаний для творення таких термінів, як *недо-мога* (недостатність), *перелім* (перелом).

Деякі складні слова-терміни утворені основоскладанням та суфіксацією: *черевослинівка* (підшлункова залоза), *білкомошниця* (білкова оболонка ока), *слизозводець* (слизовий канал), *нюхомоззя* (нюховий мозок), *м'язосердя* (міокард).

Дослідження словотворчих процесів дало змогу проаналізувати особливості творення рідномовних медичних термінів Галичини, визначити продуктивність афіксів, а також зафіксувати власне український медичний термін того часу поряд з ідентичним сучасним відповідником. Збагачуючи словниковий склад мови новими лексичними одиницями, словотвірна система спиралася на власні дериваційні ресурси задля впровадження в мовний простір українських еквівалентів. Поява періодичних медичних видань на теренах Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття зумовила використання лексичних одиниць з медицини та скерування їх у мовленнєвий потік. Це стало великим поштовхом для становлення власне української медичної термінології. Та через складні політичні й історичні події в Україні впродовж усього ХХ століття ці терміни не прижилися, тобто частина вже впроваджених українських медичних назв того часу не відтворюється теперішніми носіями мови. Незважаючи на широке вживання медичних термінів іншомовного походження, потрібно приділяти належну увагу вивченню власне українських еквівалентів, адже такі слова увиразнюють мову й підкреслюють її поліфункціональність та самобутність.

Наша вибірка засвідчила, що більшість афіксальних найменувань – це назви органів людського організму, частин тіла, хвороб та процесів. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття процес входження власне українських медичних термінів у загальнонародний лексичний фонд відбувся доволі організовано та швидко завдяки умовам, що сприяли розвиткові мови, та наявним публікаціям українською мовою, дослідження яких є перспективним та актуальним.

Література

1. Грушкевич Я. Окулістична термінологія: Анатомічна частина / Я. Грушкевич // Лікарський вісник. — Ч. 3-4. — Львів, 1927. — С. 8–10.
2. Дідик-Меуш Г. Про галицькі елементи в українській медичній термінології початку ХХ століття / Г. Дідик-Меуш // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова [Текст]: збірник наукових праць / відпов. ред. М. Плющ. — К., 2008. — Вип. 3. — Кн. 2. — С. 89–95.
3. Ермоленко С. Я. Пуризм / С. Я. Ермоленко // Українська мова. Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. — К.: Українська енциклопедія, 2000. — С. 503-504.
4. Ковалик І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. — Ч. 1. / Упоряд. В. Грещук / І. Ковалик. — Івано-Франківськ — Львів: Місто НВ, 2007. — 404 с.
5. Лукасевич Є. Анатомічний словник (матеріяли) / Є. Лукасевич. — Львів, 1926. — 72 с.
6. Матеріал термінологічний / поданий Я. Невестюком // НТШ. Лікарський збірник. — Т. 1. — Вип. 1. — Львів, 1898. — С. 3–7.
7. Озаркевич Е. Недуги пошесні / Е. Озаркевич. — Львів, 1911. — 134 с.
8. Панько Т. Українське термінознавство / Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк. — Львів: Світ, 1994. — 216 с.
9. Регушевський Є. С. "Ковані слова" / Є. С. Регушевський // Українська мова. Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. — К.: Українська енциклопедія, 2000. — С. 240.
10. Тараненко О. О. Номінація / О. О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. — К.: Українська енциклопедія, 2000. — С. 385–387.
11. Термінологічний матеріал, зібраний доктором Евгеном Озаркевичем // Здоров'є. — Ч. 8, 9. — Львів, 1912. — Ч. 2-3, 5–12. — Львів, 1913.
12. Термінологічні витяги / уклад д-р Є. Озаркевич // Лікарський збірник НТШ. — Т. 5. — Вип. 2. — Львів, 1899. — С. 1–4; Т. 2. — Вип. 2. — Львів, 1900. — С. 51–53; Т. 3. — Вип. 2. — Львів, 1901. — С. 77–79.
13. Українська загальна енциклопедія. — Львів–Станіславів–Коломия, 1933. — Ч. 1. — 574 с.
14. Цісар М. Вторинна номінація в системі української медичної термінології [Текст] / М. Цісар: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. — Івано-Франківськ, 2008 — 18 с.
15. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Ю. Шевельов. — Львів–Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1996. — 190 с.

This article is devoted to the affix way of word formation of the Ukrainian medical terms of the late nineteenth – early twentieth century. The ways of formation of the Ukrainian Galician medical terminology of the given period are observed, a method of affixation of the medical terminology is defined as the primary one, and the productive affixes are shown. The research is performed on the material of the Galician popular scientific editions and dictionaries of the period.

Keywords: medical terminology, an actually Ukrainian medical term, derivational productivity of affixes.